

слово або на текст. Переклад може бути буквальним, за допомогою синонімів, за допомогою тлумачення, за допомогою транслітерації.

При перекладі науково-технічних текстів є 2 підходи: класифікація лексики на три прошарки (терміни вузькогалузеві, загальнонаукові та загальноживана лексика); класифікація лексики на 2 прошарки (слова-терміни і слова-нетерміни). При перекладі терміна-оригіналу необхідно користуватися однією і тією ж назвою у всьому тексті.

5. Термінологічне редагування. Проблема "термін і текст" є важливою проблемою. Існують спеціальні збірники під такою назвою, де подаються основні вимоги до редагування наукового тексту.

6. Організаційний напрям. Він охоплює видання спеціальних журналів з проблем термінознавства (зараз у світі їх налічується понад 60). Термінологічною працею на сучасному етапі займається дуже багато вчених у різних країнах світу. Праці українських учених розкривають загальну картину розвитку української термінолоєксіки, пояснюють специфічні процеси, характерні для термінології окремих наук. У сучасному українському термінознавстві є дослідження, присвячені природничій термінології (Л.Симоненко), юридичній (О.Сербенета), суспільно-політичній (Т.Панько), математичній (А.Крейтор), фізичній (В.Пілецький), радіотехнічній (І.Кочан), соціально-економічній (Т.Панько, А.Бурячок), сільсько-господарській (П.Грищенко, Б.Стасевський), географічній (П.Чучко), образотворчій (Б.Михайлишин), театральній (А.Костюк), спортивній (М.Панько) та інші. Технічну та виробничу термінологію української мови досліджували Л.Симоненко, А.Крижанівський. Загальний огляд термінологічної роботи в Україні знаходимо у бібліографічному покажчику, укладеному А.Латуніною та М.Богущою, "Термінознавство на Україні".

Українське термінознавство досягло значних успіхів у своєму розвитку. Але є ще ціла низка невивченого, недослідженого, що складає об'ємне поле для подальшої науково-дослідної праці вчених з українського термінознавства.

1. АН УРСР. Комітет наукової термінології АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. Склад і структура термінологічної лексики української мови. Київ: Наукова думка, 1984 – 194с. 2. Винокур Г. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Л, МИИФЛ, 1939. Т.5. 198с. 3 Інструкція для укладання словників в ІУНМ. Вісн. ІУНМ, Вип.1. с.66-67. 4. Кониський Г. Філософські твори: У 2т. Т.1. с.64. 5. Крижанівська А., Симоненко Л. Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології. К: 1987, с.15. 6. Реформатський А.А. Что такое термин и терминология. //Вопрос терминологии. М, 1961. С.46-55; Термин как член лексической системы. // Проблемы структурной лингвистики. М.1968. 7. Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології // Вісн. ІУНМ. Вип.2. с.12. 8. Шилов С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализм. //Вопросы лексикознания. 1984. - №5.-с.76-87.

МЕТАФОРИЗАЦІЯ І ПРОЦЕС ТЕРМІНОТВОРЕННЯ

© Ярослав Яремко, 2000

Дрогобицький державний педагогічний університет

Метафоризація як процес має гносеологічну і лінгвістичну зумовленість. У гносеологічному плані метафора лежить в основі концептуального людського мислення, коли характеристика пізнавального предмета відбувається через порівняння з уже пізнаним. Тож виникнення метафори – це результат зіставлення предметів за певною інтегральною ознакою, яка й стає внутрішньою формою слова. На сучасному етапі значна частина слів втратила семасіологічні зв'язки із своїм етимомом і стала етимологічно непрозорою. такі слова, які важко піддаються "етимологічному аналізу",

виявляються старими "завуальованими". Тому не випадково мову давно уподібнюють до зібрання уявно забутих метафор [1]. У лінгвістичному плані метафоризація опирається на уже існуючі найменування, які використовуються для вторинної номінації нових, похідних значень. При тому способі не застосовуються ніякі формально-структурні засоби словотворення. Словотворчим формантом виступає зміна семантики. У разі таких семантичних зрушень утворюються слова із складною семантичною структурою. ця структура проявляється у двох взаємозв'язаних аспектах – статичному і динамічному: статичний розглядає сукупність узуальних значень; динамічний виявляє самі механізми семантичної деривації.

Розглянемо механізм дії цього явища в українській військовій термінології [УВТ]. Перенесення існуючих слів на нові поняття здійснюється на основі:

а) зовнішньої (внутрішньої) подібності: перо (бойової пружини), шийка (прикладу), гусениця (танку), осердя (кулі); б) функційної подібності: гніздо (кулемета), джерело електроживлення (ракет), канал (жерла пушки). Для окремих термінів властиві синкретизм асоціативних ознак – поєднання зовнішньої ознаки із функційною: *жало* "гострий кінець інструмента зброї, який коле, ріже", *клинок* "гостра частина знаряддя, яким ріжуть, колють або рубають", *корпус* "кістяк, основа чи оболонка механізму". Спостереження за семантичними зрушеннями дають підстави вважати, що термінологізація загально впливових слів охоплює цілі лексико-тематичні групи: а) побутову лексику: *кожух* (кулемета), *гілка* (викидача), *гребінь* (мірника рамки), *казан* "повне оточення великого ворожого угруповання"; б) назви тварин: *їжак* "нахрест скріплені й обмотані колючим дротом колоди, які застосовують проти ворожих танків і ліхоти", *бульдог* "невеликий короткоствольний револьвер", *хобот* "ствол гармати, кулемета"; в) соматичну лексику: *ребро* (авіабомби), *щока* "плоска поверхня шаблі", *ніс* "передня частина човна, літака".

Із названих метафоричних перенесень звернемо увагу на семантичні переходи соматичних найменувань у військові. По-перше, така антропоморфізація навколишнього світу як одна із психологічних особливостей людини була типовим засобом в омовленні пізнавальних реалій. Це підтверджується назвами складових частин сокири – одного із перших бойових знарядь: *борідка* "задня частина леза", *носок* "передня частина леза", *голова* "частина біля обуха", *вуха* "діра, в якій закріплено топорище", *щоки* "боки". [СГ, IV, С.165]. По-друге, антропоморфізація природних явищ є впливовим чинником у формуванні термінолексики у близько- та дистанційноспоріднених мовах і належить до мовних універсалій: укр. *головка* (міни) – рос. *головка*, англ. *head*, нім. *Kopf*, фр. *tete*, ісп. *ojiva*, [СВС, С.183]; укр. *ніс* (корабля) – англ. *bow*, нім. *Bug*, фр. *proue*, ісп. *pro* [СВС, С.102]; укр. *крило* (літака) – рос. *крыло*, англ. *wing*, нім. *Flugel*, ісп. *ala* [СВС, С.132].

Варто зауважити, що спільність образу може бути не лише результатом семантичного калькування, але й "фактором паралельного розвитку однакових значень в багатьох мовах одночасно, як наслідок однакових, спільних асоціацій, які виникають в кожній національній мові незалежно від інших" [2]. Така відтворюваність науково-технічних понять спільним образом у різних мовах свідчить про правильну співвіднесеність між поняттями і словами, про адекватність їх тлумачення в цих мовах.

Водночас сприйняття одного і того ж поняття різними народами має свої національні особливості і реалізується через мовну призму різних асоціацій. Семантичне розмежування виразно ілюструється на тлі близькоспоріднених мов: укр. *язичок* (в автоматичній зброї) – рос. *собачка*, укр. *стопа* (прикладу) – рос. *затылок*. Такі слова

утворені шляхом вторинної номінації, виявляють національне забарвлення метафор. З ономасіологічного погляду вони розкривають особливості в способі номінації, властиве кожному народові світобачення, а звідси – віддзеркалюють різні мовні картини світу. Власне "в ономасіологічному плані російська і українська мови виявляють значно більше відмінностей на лексичному рівні, ніж на семасіологічному. Тут виділяються широкі пласти слів, що різняться способами й джерелами найменування" [3]. Тож механічне перенесення транслітерованих назв з однієї мови в іншу призводить до збіднення специфічних метафоричних засобів, деформує національно-мовну картину світу.

Зокрема це стосується невиправданої заміни українських метафоричних найменувань накинутими російськими формами. Так, на позначення поняття "частина затвору вогнепальної зброї" у СУМі зафіксована назва *ствол* [СУМ, IX, С.675]. У російській мові базове значення цієї лексики "надземна частина дерева..." [СРЯ, IV, С.257]. Тому цілком закономірно внаслідок метафоричного перенесення за зовнішньою подібністю в семантичній структурі загально впливового слова *ствол* в російській мові виникає, крім чотирьох інших, і військове значення "частина вогнепальної зброї у вигляді труби" [СРЯ, IV, С.257].

Натомість в українській мові загальноновживаної назви *ствол* немає, а значить – немає і передумов для її метафоризації. Українським рівноважником окресленого вище поняття традиційно була назва цівка, що і фіксують українські термінографічні джерела [СЯ, 1928; СУ-3, 1939; СБДЯ, 1995]. З цієї ж причини невмотивованим є типовим використанням форми *башмак* (СУМ, I, 115). В українській технічній термінології на позначення поняття "пристрій, що служить опорою чому-небудь" утворилася народна метафорична назва *черевик* [СЯ, С.14; СІ-3, С.496; СБДЯ, С.34], яку й потрібно використовувати замість псевдометафори *башмак*.

Взагалі метафоризація є одним із найдавніших способів термінотворення. Це підтверджує помітна типова вага метафоризованих військових найменувань у мові Київської Русі: *перо* (у стріли), *ядро* (кам'яне), *баран* "засіб для руйнування стін", *крило* (полку, дружини), *хоботь* "кінський хвіст як знак військової заслуги". Самозрозуміло, що такі метафоризовані назви невиправдано вважати термінами у сучасному їх розумінні. Оскільки в основі лексичного значення таких одиниць закладені побутові поняття, то метафори такого типу умовно можна називати побутовими. Термінологічними ці метафори стають тоді, коли виражають спеціальні, наукові поняття. "Термінологічну метафоризацію можна визначити як процес термінологізації; іншими словами – як процес породження основних одиниць мови науки, які народжуються і живуть в науковому тексті і є засобами розвитку думки в ході створення гіпотетичних наукових понять"[4]. Метафоризація як спосіб термінотворення в мові науки відрізняється від загальнолітературного семантичного словотворення також і тим, що в загальнолітературній мові переосмислення первинних слів є тривалим. Натомість у термінологічному словотворенні метафоричні переноси відбуваються відразу. Ця особливість є однією із причин продуктивності метафоризації і на сучасному етапі термінотворення. До інших причин, які зумовлюють поширеність цього семантичного явища у термінології, можна віднести: 1) тісний взаємозв'язок і взаємообмін між загальнонародним лексиконом і словником науки. Оскільки найскладніше наукове поняття передається усталеними словами, то термінологічний корпус досить відчутно збільшується внаслідок переосмислення загальноновживаних слів; 2) прагнення до економії мовних зусиль і засобів, коли старі словоформи набувають нового значення; 3)

якщо розглядати метафоризацію як механізм породження терміна – від усвідомленого змісту до пошуку форми, то часто "нове у науці прокладає собі шлях метафоричною мовою" [5]: шептало зброї, хвиля матерії, порція світла, атом корінний тощо. Таке природне використання метафоричних засобів в сучасних науках "порушує концепцію про стилістичну нейтральність терміна" [6]. Звичайно, в ідеалі термін прагне до відсутності образності чи емоційної забарвленості, однак в реальному функціонуванні метафоризований термін асоціативно "прив'язаний" до образу. А тому у метафоризованих термінах поряд із денотативно-сигніфікативною співвіднесеністю певною мірою помітне і конотативне нашарування. ця конотація виявляється власне в образному переосмисленні, а також в стилістичному компоненті значення слова, що підтримується суфіксами емоційної оцінки: *змійка* "фігура вищого пілотажу" [СУМ, III, С.621], *хмарка* (електронна), *кулачок* (викидача набоїв), *язичок* (автоматної зброї).

Панівною тенденцією в сучасному термінотворенні є використання ключових слів як базових для творення родо-видової ієрархії понять, вираженої термінами-словосполученнями. Саме ці терміни найточніше передають суть складних спеціальних понять, зміцнюють та увиразнюють структурну системність термінології. Для утворення термінів-словосполучень часто використовують як базові і метафоризовані терміни: наприклад, у "Російсько-українському словнику для військовиків" зафіксовано 27 складених номінацій із опорних словом *крило*; терміноназва *головка* об'єднує 5 термінів-словосполучень.

Утворення переносних значень у семантичній структурі слова того, що між прямим і переносним значенням втрачається семантичний зв'язок. Автономність окремих Лексико-семантичних варіантів, що розвинулися внаслідок метафоризації, може досягати такого ступеня, що багатозначне слово розкладається на ряд слів-омонімів. Ілюстрацією цього лексико-семантичного процесу може служити утворення омонімів: *мушка*¹ "загальна назва дула поширеної комахи ряду двокрилих" і *муха*² "невеликий виступ на кінці дула вогнепальної зброї для прицілювання"; *порох*¹ "дрібні тверді частини, які зависають у повітрі; пил, курява" і *порох*² "вибухова речовина, яку застосовують для стрільби з вогнепальної зброї". Розпад полісемічного слова може виникати і внаслідок архаїзації слів і їх значень як виявів історичної рухомості словникового складу: *чайка*¹ "морський водоплавний птах" і *чайка*² "бойовий довбаний човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами"; *рій*¹ "сім'я бджіл або інших подібних комах, які з маткою утворюють окрему групу" і *рій*² "найменший військовий підрозділ, частина взводу". Водночас у цих словах-омонімах не можна не помітити проміжних значенневих ланок, що колись їх єднали.

У словниковому складі сучасної української мови спостерігається актуалізація лексики, впливання якої донедавна не заохочувалося чи яка була вилучена з відомих ідеологічних причин. Тому повернення в УВТ давніх українських метафоричних терміноназв типу *курінь* (замість батальйон), *рій* (замість відділення), *крило* (замість фланг) та ін. є органічним і закономірним.

Отже, причини семантичних видозмін (метафоризації) зумовлені внутрішніми і позамовними чинниками. Вони відображають як універсальні, так і національно-специфічні ознаки розвитку словникового складу української мови.

СБДЯ Бурячок А., Демський М., Якимович Б. Російсько-український словник для військовиків. Київ-Львів, 1995. СВС Бойко І. Семіазичний воєнний словарь. М., 1971. СГ Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка. К., 1907-1909. Т. 1-4. СІ-3 Ільницький-Занкович І. німецький та український військовий

словник. Берлін, 1939. СРЯ Словарь русского языка: В 4-х т. М., 1985-1988. СУМ Словник сучасної української мови: В 11-т. К., 1970-1980. СЯ Якутські С. та О. Російсько-український словник військової термінології. К., 1928.

1. Маковський М.М. Удивительный мир слов и значений: иллюзии и парадоксы в семантике. М., 1989. С.32. 2. Родзевич Н.С. Метафора спільне джерело творення термінологічної лексики в слов'янських і західноєвропейських мовах // Дослідження з лексикології та лексикографії. К., 1965. С.140. 3. Кочерган М. Зміст і принципи контрактивної лексикології // Мовознавство. 1996. №1. С.72. 4. Алексеева Л.М. Термин и метафора. Пермь, 1998. С.126. 5. Кулиев Г.П. Метафора и научное познание. Баку, 1987. С.79. 6. Родзевич Н.С. Метафора спільне джерело творення термінологічної лексики в слов'янських і західноєвропейських мовах // Дослідження з лексикології та лексикографії. К., 1965. С.147.

СЛОВОТВІРНІ НЕГАРАЗДИ НОВІТНЬОГО ТЕРМІНОТВОРЕННЯ

© Іван Борисюк, 2000

Інститут української мови НАН України, Київ

Сучасний етап розвитку української термінології, процесу нині бурхливого й багато де в чому різноспрямованого і неузгодженого, виявив цілу низку негативних рис, зокрема на рівні словотвору, на які варто звернути пильнішу увагу.

Згадані негативи умовно можна поділити на два різновиди: 1) невиправданий пріоритет у відносних прикметниках суфікса *-ов-* (*-ев-*, *-ев-*); 2) невикористання питомих словотвірних моделей для найменування опередметнених процесів і перекладу іншомовних активних дієприкметників.

Чи не найвагомим чинником розвитку будь-якої мови в усі часи була внутрішньомовна аналогія на всіх рівнях (вимова, наголос, словотвір тощо). Саме спираючись на аналогію, ми визначаємося з наголосом у незнайомому слові, добираємо похідний прикметник до іменника, загалом, творимо будь-що нове в мові.

За багато століть українська мова витворила розгалужену, гнучку і доволі струнку систему засобів творення різноманітних прикметників, насамперед до цих засобів належать суфікси і, звичайно, наголос. Розгляньмо деякі з узвичаєних словотвірних моделей.

Будівля > *будівельний*, *відгодівля* > *відгодівельний*, *заготівля* > *заготівельний*, *торгівля* > *торговельний* (чому не *торгівельний* – за аналогією до попередніх?);

кахлі (досі в рекламі зросійська пишуть *кахель*) > *кахляній* «виготовлений з кахлів» і *кахільний* «який виготовляє кахлі»;

тахлі (рос. *филёнка*) - аналогічно > *тахляній* і *тахельний*;

цегла – аналогічно > *цегляній* і *цегельний*; *ясла* > *ясельний*.

Чому ж нині від іменника *меживузля* (*міжвузля*) похідний відносний прикметник пропонують у формі *міжвузловий*? Адже, з одного боку, природнішими видаються форми *меживузляній* чи *меживузельний* (*міжвузляній* чи *міжвузельний*), а з іншого, коли вже творити прикметник за допомогою суфікса *-ов-*, то від м'якої основи на [л] іменника середнього роду вийти мало *меживузлевий* або *міжвузльовий*, тоді як *вузловий* < *вузол*.

Від слова *вісівки* сьогоднішні словники пропонують найперш похідне *висівковий*, не помічаючи, що вже давно існує логічно утворений, зафіксований академічними словниками прикметник *висівчаний*.

За радянських часів побутувала в українській мові форма *віставочний*